

BOĞOS LEVON ZEKİYAN

1943'te İstanbul'da doğdu. Roma'daki Pontificia Università Gregoriana'da Felsefe ve Teoloji bölümlerini bitirdi. Aynı üniversitede Doğu Teolojisi ve İnanç Sistemleri üzerine çalıştı. 1971-85 arasında İstanbul'da İtalyan Lisesi, Pangaltı Mikhitaryan Lisesi ve Getronagan Lisesi'nde öğretmenlik, Venedik'te de Moorat-Raphael Koleji'nde öğretmenlik ve müdürlük yaptı.

Venedik'teki San Lazarro Ermeni Akademisi sekreteri (1974-81); Milano'daki "Centro di Studi e di Documentazione della Cultura Armena"da edebiyat ve tarih uzmanı olarak (1976-90) görev yaptı. Venedik Üniversitesi Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanlığı; Moorat-Raphael Koleji ve Venedik Üniversitesi'nde düzenlenen Ermeni Dili ve Kültürü-Yoğunlaştırılmış Yaz Kursları Direktörlüğü; Roma'daki "Pontifical Institute of Oriental Studies"nin Başkanlığı gibi akademik sorumluluklar üstlendi. 1988'den 1990'ların başına kadar Kaliforniya La Verne Üniversitesi'nin Uluslararası Amerikan Ermeni Koleji'nde konuk öğretim görevlisi olarak ders verdi.

Çalışmalarında özellikle etnokültürel kimlik meselesi, Ermenilerde dini ve dindışı düşüncenin gelişmesi üzerinde duran Zekiyan, sayısız makalenin yanı sıra, *L'interiorismo agostiniano. La struttura onto-psicologica dell'interiorismo agostiniano e la memoria sui* (Cenova, 1980); *The Armenian Way to Modernity. Armenian identity between Tradition and Innovation, Specificity and Universality* (Venedik, 1977), Türkçe çevirisi Aras Yayıncılık'tan çıkan *Ermeniler ve Modernite. Gelenek ve Yenileşme/Özgürlük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği* (İstanbul, 2001); *La dialettica tra Valore e contingenza. Dalla fenomenologia culturale verso una rifondazione assiologica* (Napoli, 1998) gibi kitaplara imza attı.

2014'te Papa I. Franciscus tarafından başpiskopos mertebesine yükseltilen ve İstanbul'daki Katolik Ermenilerin dini önderi olarak tayin edilen Zekiyan, halen bu makamda bulunmaktadır.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Başpiskopos Profesör Boğos Levon Zekiyan'ın 2000 yılında İtalya'da Edizioni Angelo Guerini e Associati tarafından yayımlanmış *L'Armenia e gli armeni / Polis lacerata e patria spirituale: la sfida di una sopravvivenza* başlıklı eserinin çevirisidir. B. L. Zekiyan'ın, Türçe basıma önsözde belirttiği gibi, 1981-1996 yılları arasında kaleme aldığı makalelerden oluşan bir derlemedir. Derlemenin orijinalinde ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümleri oluşturan makaleler, Ermeni meselesini yazdıkları dönemin siyasi gündemi çerçevesinde tahlil etmeleri nedeniyle, yazarın da rızasıyla Türçe basımdan çıkarıldı. Buna karşılık, Zekiyan'ın, Hrant Dink Vakfı tarafından 2010'da düzenlenen "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kültürel Etkileşimler Sempozyumu"nda yaptığı açılış konuşmasının metni kitabın sonuna eklendi.

Kitabı yayıma hazırlarken, dipnotlarda ve kaynakçada yer alan Ermenice kaynakların Türçesini köşeli ayraç içinde verdik. Yanında (yay. haz.) ibaresi bulunan dipnotlar da yayıma hazırlama sürecinde tarafımızca eklendi.

Çevirmenin notları da (ç.n.) şeklinde belirtildi.

Türççe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türççe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

**KAYIP KENTTEN
MANEVİ VATANA**

Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UŖUU 206

Kayıp Kentten Manevi Vatana
Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi
Boğos Levon Zekıyan

Özgün Adı
*L'Armenia e gli armeni / Polis lacerata e patria spirituale:
la sfida di una sopravvivenza*

Çevirmen
Sema Postacıoğlu

Yayına Hazırlayan
Sosi Dolanođlu

Kapak Tasarımı
Aret Gıdır

Kapak Fotođrafı
Johannes Lingelbach'ın *Gezicht op de Dam* (1656)
adlı tablosundan detay: Ermeni Tacirler (Amsterdam Müzesi)

© 2000, Università Ca' Foscari di Venezia
Edizioni Angelo Guerini e Associati SpA
© 2018, Aras Yayıncılık
ISBN 9786052100165

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Şubat 2018, İstanbul

KAYIP KENTTEN MANEVİ VATANA

Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi

BOĞOS LEVON ZEKİYAN

İTALYANCADAN ÇEVİREN
SEMA POSTACIOĞLU

İçindekiler

Sunuş: Giancarlo Bolognesi	9
Önsöz.....	15
BİRİNCİ KISIM: Tarih Notları	
BİRİNCİ BÖLÜM	
Çerçeve.....	19
İKİNCİ KISIM: Doğu İle Batı Arasında Doğal Bir Köprü	
İKİNCİ BÖLÜM	
Çeşitli Etkenler, Tek Ortak Payda:	
Batı'ya Yönelen Ermeniler.....	51
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Ermeni Ütopyasının Mekânları: İtalya'daki Ermeniler	63
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Gönül Yakınlıkları: Ermeniler ve Venedik	73
ÜÇÜNCÜ KISIM: Kimlik ve Entegrasyon: Diyalektik mi, Çıkmaz mı?	
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Konstantiniye'den Venedik'e.....	107
ALTINCI BÖLÜM	
Simgesel Nitelikte Bir Örnek: Hrant Nazaryants ve İtalya. Kültürlerarası Bir Olgudan Yeni Bir Etnokültürel Karşılaştırma Tipolojisine Doğru.....	117
YEDİNCİ BÖLÜM	
Günümüzde Göç Olgusu: Yeni Bir Kimlik ve Etnokültürel Entegrasyon Kavramına Doğru	137

DÖRDÜNCÜ KISIM: Arketipler

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Gerçeklerle Yüzleşme, Kutsallık Duygusu..... 161

DOKUZUNCU BÖLÜM

Movses Khorenatsi’de Klasik Miras ve İbrani Bileşenleri.

“Medeniyet” ve Etnik Bilinç Arasında Yeni Ufuklar

Arayışındaki Ermeni Sentezi 177

ONUNCU BÖLÜM

Movses Khorenatsi’de Yunan ve İbrani Kültürü ve Hıristiyanlık.

Bir Etni Teolojisi İçin Temel Unsurlar..... 189

EK: Osmanlı’nın Kendine Özgü Çoğulculuğu ve

Tarihin Akışı İçinde Türk-Ermeni İlişkilerine

Bir Toplu Bakış Denemesi..... 201

Kronoloji..... 231

Kaynakça..... 234

Dizin..... 250

Sunuş

GIANCARLO BOLOGNESI¹

“Anadolu platosu ile İran platosu arasında, Kafkas sıradağları ile Mezopotamya ovası arasında, Aras nehrinin ve Dicle ile Fırat’ın yukarı kollarının aktığı vadilerle bölünmüş Ararat dağ kütesinin yükseldiği, son derece engebeli ve ulaşılmaz, fakat nadir rastlanan güzellikte dağlık bir bölge uzanır; Van, Sevan, Urmiye gölleri gibi muazzam büyüklükte mavi göllerin serpiştirilmiş olduğu bir bölge.

Ermenistan, hiçbir zaman büyük hegemonik bir güç rolü oynamış bir halkın tarihi yurdudur; daha doğrusu, birbiriyle çatışan büyük güçlerin arasında kaldığından, çoğu zaman bağımsızlığını ve egemenliğini öne sürememiştir.

Ancak, orada, hemen hemen Ararat’ın eteklerinde, büyük bir Urartu kitabesindeki çivi yazıları, Roma’nın geleneksel olarak kabul edilen kuruluş tarihinden on yıllar önce, İÖ 782 yılında, platoya hâkim olan bir tepenin üzerinde, Erepuhi şehrinin, günümüz Erivan’ının, kurulmuş olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmadan kanıtlar. Bu şehir, son derece güçlü ve zengin Hitit, Akkad, Med ve Pers metropollerinden farklı olarak, ‘yazgının sillesine dayanıklı’,² yüzyıllara ve binyıllara meydan okuyacak, mücadelelerden ve yıkıntılardan devamlı yeniden doğarak, baş eğmez dayanıklılığını ve tükenmez yaşam gücünü tekrar tekrar ortaya koyacaktır.

---

1 Giancarlo Bolognesi (1923-2006), dünya çapında ünlü İtalyan dilbilimci. Uzmanlık alanı olan tarihsel dilbilim (historical glottology) ve özellikle Hint-Avrupa dilleri çerçevesinde; Germen, İran ve Ermeni dil aileleri üzerine odaklanmıştır. 1972-1980 yılları arasında Milano Cattolica Üniversitesi’nde rektör yardımcısı olmuş, bilahare emekliye ayrılıncaya dek aynı üniversitenin Glottoloji Enstitüsü’nün başkanlığını yürütmüştür.

2 Dante, *İlahi Komedya*, Cennet (XVII, 23-24), çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yay., İstanbul, 2008. (yay. haz.)

Bu şehrin kaderi, Ermeni halkının kaderini temsil eder; bu halk, binlerce yıllık tarihinde yaşadığı inişli çıkışlı durumlarda, hâkimiyeti altına girdiği güçlerin arasında –Yakın ve Ortadoğulu birçok kadim halkın başına geldiği gibi– hiçbir zaman kaybolup gitmeden ve tamamen asimile olmadan, milli hissiyatının bilincini ve tarihi özgünlüğünü korumayı bilmiştir; diğer kadim halklar da ölümsüz görünen imparatorluklar kurmuş, fakat er veya geç yıkılmış ve dağılmış, insanlık tarihinin sahnesinden tamamen silinmiş, ya da olsa olsa, arkalarında, geri döndürülemez bir şekilde geçip gitmiş bir ihtişamın sessiz tanıkları olarak hayranlıkla seyrettiğimiz arkeolojik anıtlar bırakmışlardır.”

Yıllar önce yazdığım bu satırlar, Ermenistan ve Ermenileri konu alan bu güzel çalışmanın sunuşu için bir başlangıç olarak okunabilir. Yazarı, dostum ve meslektaşım olan Boğos Levon Zekıyan, uluslararası düzeyde bir araştırmacı, İtalya’da ve başta Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Akademisi olmak üzere, yurtdışında pek çok akademinin üyesidir. Ayrıca, Doğu araştırmaları alanındaki saygın geleneğiyle dünya çapında tanınan Venedik Üniversitesi’nin Ermeni Dili ve Edebiyatı profesörüdür.

Kitabın konusu olan ülke ve halkı, “yeni başlayanlar”ca büyük ölçüde bilinmese de, son birkaç on yılda, daha ziyade üzücü olaylar vesilesiyle defalarca ilgi odağı haline geldi. Zekıyan’ın kitabı Ermenistan’ın sadece deprem gibi doğal afetler ülkesi ya da medyada sıkça tasvir edildiği gibi toplumsal çatışma ve savaş ülkesi olmayıp aynı zamanda ve öncelikle kadim bir medeniyet diyarı olduğunu okura –belki de şaşkınlıkla– keşfettirecek niteliktedir.

Ermenistan’ı gezip görenler çok eski ve fevkalade güzel kiliselerin yanı sıra Ermeni medeniyetinin en karakteristik simgeleri olan iki eşsiz anıtı da fark etmiştir şüphesiz: ilki, *khaçkar* (*khaç*=haç, *kar*=taş) diye bilinen, pek çoğu yöredeki yumuşak tüften yapılmış, her biri diğerinden farklı ve üzerinde zarif bezemeler bulunan haçlar yontulmuş levhalar; ikincisi de Ermeni alfabesinin 36 harfi-

nin³ ustalıkla üzerine işlendiği dikilitaşlardır; bunların ufak ahşap (ya da başka bir malzemeden) modelleri turistik eşya olarak satılır.

Şaheser nitelikteki paleohıristiyan kiliselerinin yanında *khaçkarlar* da, Hıristiyanlığın tarihte ilk kez devlet dini olarak benimsendiği bu ülkenin Hıristiyan geçmişini aydınlatır. Nitekim yazarımızın da önemle belirttiği gibi, her ne kadar Ermeniler farklı dinlere tahammülsüz halklarca tamamen kuşatılmış halde ve çoğu zaman onların boyunduruğu altında yaşamışsa da, Hıristiyanlık Ermenilerin milli kimliği için daima siper vazifesi görmüştür.

Bundan 30 yıl öncesine dayanan ilk Ermenistan gezilerimde de tanık olduğum üzere –ki o devirde Ermenistan Sovyetler Birliği’ni oluşturan on beş cumhuriyetten biriydi ve ateizmi şiar eden Sovyetler, ibadet yerlerini ateist müzelere dönüştürmüştü– Ermeniler büyük bir cesaret sergileyerek çocuklarını gizlice vaftiz ettiriyordu, hatta birkaç baba kulağıma şöyle fısıldamıştı: “Vaftiz olmazlarsa, Ermeni sayılmazlar.”

İster tarihçi ister filolog ister dilbilimci olsun, Ermeni meseleleriyle ilgilenen tüm bilim insanları, *epikorik*, yani yerel alfabenin Ermeni halkının tarihindeki önemi üzerinde aynı görüşü dile getirir. Antoine Meillet’nin sözleriyle: “Ermeni alfabesinin icadından, Kitabı Mukaddes’in Ermeniceye çevrilmesinden ve bir Ermeni edebiyatının oluşmasından sonra ancak gerçek ve özgün bir Ermeni kültüründen söz edilebilir. Ermeni milli bilinci bu icadın ardından yeşermeye, dili yazılmaya başlamış ve milli hissiyata şekil veren bir edebiyat oluşmuştur.”

Ancak bu milli hissiyat, kültürel açıdan, daha gelişmiş farklı geleneklerin etkisine ve hayati katkısına kesinlikle kapalı kalmamıştır, böylece Ermeni kültürü ayırt edici o kozmopolit niteliğine kavuşmuştur. Nitekim Ermeni sözcük dağarcığının zenginliği, Ermeni kültürünün özünü bozmadan kat kat ve dönem dönem bu kültüre eklenen çeşitli etkenleri gözler önüne serer.

3 5. yy.da Mesrob Maşdots tarafından icat edilen alfabe 36 harften oluşuyordu, 12. yy.da eklenen iki harfle birlikte bu sayı 38’e ulaştı ve nihai biçimini aldı. (yay. haz.)

Bunlardan en önemlisi, Ermeni dilinde yazılmış ilk belgelerden asırlar öncesine uzanan üstün Yunan medeniyetinin etkisi olmuştur. Hıristiyan dininin Ermenistan’da kök salmasında çok önemli rolü olan Ermeni alfabesinin Yunan alfabesi model alınarak yaratıldığı kanıtlanmıştır. Ayrıca, en eski Ermenice metinlerin büyük bir bölümü, *nerkin usmunk* olarak bilinen “içsel bilimler” (kutsal bilimler) konulu, hemen ardından da *ardakin usmunk*, yani “dışsal bilimler” (dilbilgisi, retorik, felsefe, aritmetik, geometri, astronomi, tıp vb.) konulu Yunanca metinlerden yapılmış olan çevirilerdir. Kaldı ki özgün Yunancası (ve Süryanicesi) bugün kısmen veya tamamen kaybolmuş eserlere; ayrıca Yunanca elyazması geleneğindeki metni bozma, aslı üstünde oynama, eksik bırakma, çarpıtma ve değiştirme nedeniyle hasara uğramadan önce bu metinlerin özgün halini korumuş eski Ermenice versiyonlarıyla tanıdığımız Yunanca eserlere hep Ermenice çevirilerinden ulaşabildiğimiz için Ermeni edebiyatının tüm insanlığa katkısı büyüktür. *Leopardi e l’armeno* başlıklı kitabımda [1998], “şair ve üstün filolog”un [Leopardi] Kayserili Eusebius ve İskenderiyeli Philon’un metinlerinin eski Ermenice çevirilerinden nasıl faydalandığını belirttim.

Zekıyan’ın “20. yüzyılda II. Vatikan Konsili ve Kilise bünyesinde olgunlaşmış olan ekümenik ruhun dâhi öncüleri” olarak nitelendirdiği 12. yüzyılda yaşamış kimi azizlere de gönderme yapılan, Ermeni din ve kilise tarihine adanmış bu önemli çalışmayı büyük bir ilgiyle okudum. Ayrıca, onun devriyle bizimki arasındaki mesafe arttıkça, önemi daha da barizleşen ve dostum Kevork Cahukyan’ın deyimiyle “kahramanvari boyutlara ulaşan” Ermeni Mıkhitarist Birlik’in büyük kurucusu [Mıkhitar Sepasdatsi/Sivaslı Mıkhitar] da ferasetle, sözcüğün icadından önce ekümenik olarak nitelendirilmiştir.

Ermenistan’ın Batı’yla ilişkileri, özellikle Venedik San Lazzaro adasında bulunan Ermenistan dışındaki en önemli Ermeni kültür merkezinden dolayı İtalya ile ayrıcalıklı bağları da gayet titiz

bir şekilde tasvir ve tahlil edilmiştir. Mıkhitaristlerin San Lazzarro adasına yerleşmesinden önce, 1512 yılında ilk Ermenice kitap Venedik'te basılmış, 1624 yılında Milano'da Ermenice dilbilgisi kitabı ilk kez bir Batı dilinde yayımlanmıştır.

Zekiyan, eski çağlardan beri İtalya'da yaşayan Ermeniler üzerine en kapsamlı araştırmaları yapan uzmanlar arasındadır. Bu kitabın da gayet iyi ortaya koyduğu üzere, pek çok Ermeni, sanat, edebiyat, bilim alanlarında olduğu kadar serbest meslek sahibi ve tüccar sıfatıyla da ülkemizde saygınlık kazanmış, öz vatanlarını onurlandırmış kişilerdir. Erivan'da büyük bir meydanda sergilenen ve Carrara şehrinin Ermeni halkına hediyesi olan mermer heykel, eski ve sağlam temellere dayanan İtalyan-Ermeni dostluğunun sembolü olarak tokalaşan iki büyük eli tasvir eder.

“Ermeni meselesi” olarak bilinen soykırım, diaspora, günümüzde göç olgusu, yeni kimlik ve etnokültürel entegrasyon kavramları gibi Ermenistan'ın yakın tarihiyle ilgili pek çok konu da kitapta titizlikle ve belgelere dayandırılarak irdelenmiştir.

Zekiyan'ın kitabından çıkan sonuç, Ermenistan'ın kadim bir medeniyetin ötesinde canlı, hayat dolu, yarını hedefleyen, Doğu ile Batı arasında uzanan büyük bir köprü olduğu; bu iki dünyanın kimi zaman birbiriyle çatışıp birbirine aykırı düştüğü, çoğu zamansa kaynaşıp birleştiği bir ülke olduğudur. Goethe'nin sözleriyle: “Orient und Okzident / Sind nicht mehr zu trennen [Şark ve Garp / artık ayrılmayacaklar].”

Meraklısının kolayca erişemediği sayısız yazısının önemli bir bölümünü bu kitapta derlediği için yazarımıza teşekkürü borç biliriz. Bu yazılar, okurun tanımadığı ya da yüzeysel olarak tanıdığı bir ülke, bir halk ve bir kültürle ilgili hem hoş sürprizler hem de gerçek anlamda yepyeni bilgiler içermekte.

Önsöz

Hatırası Kitabı Mukaddes'e dayanan dağlık bir diyarda gözlerini tarihe açmış Ermeni halkı; farklı ve özgün etnik, dilsel, siyasi ve kültürel kimliğiyle, yirmi beş yüzyılı aşan tarihiyle, nüfusundan ve siyasi gücünden çok üstün kültür ve sanat mirasıyla Yakındoğu'nun en kadim halklarından biridir.

Ancak Ermeniler, büyük medeniyetlere genellikle eşlik eden o siyasi ihtişama (II. Büyük Dikran'ın İÖ 95-55 yıllarında yaşanan kısa ve geçici imparatorluk devri dışında) erişmiş olmasalar da, ortaya koydukları medeniyetleri dünya çapında bir iz bırakabilmiştir.

Aslı İtalyanca yazılmış olup bugün Türkiye okuruna sunulan bu kitap, söz konusu medeniyeti belirleyen bazı ana unsurları toplu bir bakışla derleme ve daha iyi, daha derinliğine algılama çabısından ibaret bir denemedir.

Bu kitapta 1981-1996 yılları arasında yayımlanmış denemelerimi topladım. Her ne kadar farklı koşullarda ve farklı nedenlerden ötürü kaleme alınmış olsalar da, aralarındaki ilişki ve birbirleriyle olan bağlantıları, bu kitabın değişik kısım ve bölümlerinde, sanıyorum, adeta kendiliğinden ortaya çıkar. Buna karşılık, birkaç yerde, kısmen geçerliliği kalmamış tarihi koşullar söz konusu olsa da, bunlar öz itibarıyla hâlâ güncel niteliktedir. Metinlerin hemen hemen hepsi daha önce yayımlandıkları haliyle bu kitaba alındı. Sadece en yakın tarihle ilgili bölümlerde cüzi sayıda düzeltme ve ekleme yapma ihtiyacı duydum. Bu yazıların yeniden basılmalarına izin verdikleri için eski yayıncılarıma teşekkür ederim.

Dostane önerileri, tartışmaları ve farklı tecrübeleriyle bu sayfaların temel yapısını oluşturan söylemin zenginleşmesine katkısı

olmuş dostlara, ayrıca farklı zaman ve yerlerde karşılaştığım kişilere bu vesileyle teşekkürü borç bilirim. Bu çalışmamın Türkçe çevirisini yayımlamak isteyen Aras Yayıncılık'a; İtalyanca kaleme aldığım sayfaları Türkçeye çeviren Sema Postacıoğlu'na; yayıma hazırlama aşamasında emeği geçen yayınevi çalışanlarına teşekkür ederim.

Bu kitap, her ne kadar bir halkın somut tecrübesinden yola çıksa da, sahip olduğu iç dinamik açısından, etnik sınırların ötesine uzanan bir önem taşımakta. Nitekim, Ermeni tecrübesinin en ilginç ve en ayırt edici veçheleri arasında, kanımca, fevkalade bir örnek oluşturma potansiyeliyle birlikte, uyum sağlamaktaki şaşırtıcı esnekliği ve derin etkisi halen süregelen güncelliği yer almaktadır.

BOĞOS LEVON ZEKİYAN

BİRİNCİ KISIM

Tarih Notları

*Hic est Euphrates harundine praecinctus frontem;
cui coma dependet caerulea, Tigris erit.
Hos facito Armenios...*

Şu Euphrates, de, alnı sazlıklara taçlı:
saçları koyu mavi dökülen de Tigris olmalı
Bunlar Armenialılar de, ...

Ovidius, *Ars amatoria* (Aşk Sanatı) ¹

---

1 Ovidius, *Aşk Sanatı*, çev. Çiğdem Dürüşken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 12. (ç.n.) Türkçe yayımlanan çevirinin son satırındaki “Armenialılar”=“Ermeniler”. (yay. haz.)